

Pledge of Allegiance to Abū Bakr as a “Falta” (Sudden/Unplanned Event): An Examination in Sunnī and Shī‘ī Sources

Abdolmajid Zahadat

Assistant Professor, Islamic Theology Department, Wisdom and Religious Studies Complex, Al-Mustafa
Al-Alamiyah University of Qom, Qom, Iran. Email: abdolmajid-zahadat@miu.at.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
18 January 2025
Received in revised form
25 March 2025
Accepted
21 June 2025
Available online
23 August 2025

Keywords:

khobar al-falta,
bay at Abī Bakr,
Saqīfa,
al-fariqayn (Sunnī and Shi‘i
perspectives),
‘Umar b. al-Khattāb

ABSTRACT

The report of the falta—“kānat bay‘ at Abī Bakr falta(tan)” (“The allegiance to Abū Bakr was a sudden/unplanned event”)—which is unanimously accepted among Sunnīs and transmitted through multiple chains, carries clear implications that conflict with certain fundamental Sunnī doctrines. Among these are the legitimacy of the caliphate emerging from the Saqīfa episode and the claim that this caliphate was grounded in consensus (ijmā‘). Consequently, Sunnī scholars, particularly their theologians (mutakallimūn), have made considerable efforts to reinterpret (ta’wīl) this report. Since inconsistency between word and deed, as well as forced reinterpretation against the apparent meaning, are neither commendable nor acceptable within common scholarly convention, some Sunnī scholars have found themselves compelled either to deny the very occurrence of the report or to cast doubt upon its plausibility. This article examines both the implications of the khabar al-falta and the responses offered by Sunnī scholars. The analysis demonstrates that the principal actors in the Saqīfa event, along with their followers, implicitly acknowledged the inadequacy of this method of designating a caliph. In attempting to escape the problematic consequences of this mode of succession, they resorted to strained justifications, but these efforts ultimately failed to resolve the inherent contradictions.

Cite this article: Zahadat, A. (2025). Pledge of Allegiance to Abū Bakr as a “Falta” (Sudden/Unplanned Event): An Examination in Sunnī and Shī‘ī Sources. *Theology Journal*, 12(1), 251-271. <https://doi.org/10.22034/pke.2025.20355.1954>

© The Author(s). Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/pke.2025.20355.1954>

Introduction

The historical report (khabar) describing the pledge of allegiance (bay‘ah) to Abū Bakr as a *faltah*—a hasty, sudden, and ill-considered event—presents a fundamental contradiction to the core tenets of Sunnī political theology regarding the legitimacy of the first caliph. This report, famously articulated in the phrase "كَانَتْ بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ فَلْتَةً" (*kānat bay‘at Abī Bakr faltatan*), has caused significant theological dissonance. Consequently, many Sunnī scholars have sought to resolve this inconsistency by either questioning the report's authenticity or by denying its semantic implications. This paper addresses the central research question: What are the theological and political consequences of the khabar al-*faltah* concerning the legitimacy of Abū Bakr's caliphate? To answer this, the study undertakes a rigorous examination of the report by first analyzing its textual composition, then verifying its authenticity according to the standards of ḥadīth criticism, and finally, conducting a detailed semantic analysis (*dalālah*), which includes a critical review of the justificatory arguments advanced by Sunnī theologians.

Methodology

This study employs an interdisciplinary analytical framework grounded in classical Islamic scholarly traditions to investigate the *khabar al-faltah*. The methodology is structured in three sequential phases:

1. **Textual Analysis (Taḥqīq al-Matn):** The first phase involves identifying the primary *isnād* (chain of transmission) and the precise *matn* (text) of the report from its original sources within the Sunnī canonical corpus, primarily *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. This establishes the exact wording that forms the basis of all subsequent analysis.
2. **Authenticity Verification (Taqwīm al-Isnād):** The second phase applies the principles of traditional ḥadīth criticism (‘ilm al-jarḥ wa al-ta‘dīl) to evaluate the report's authenticity. This involves assessing the reliability of the narrators in its chain of transmission as judged by classical Sunnī ḥadīth scholars themselves to establish its degree of validity (*ṣiḥḥah*) within the Sunnī tradition.
3. **Semantic and Theological Exegesis (Tafsīr wa Dalālah):** The final phase consists of a multi-layered exegesis of the report's meaning and implications:

Lexical Analysis (Dirāsah Lughawīyyah): Examining the classical Arabic definitions of the critical term *faltah* in major lexicons to establish its core semantic field.

Contextual Analysis (Dirāsah Siyāqīyyah): Interpreting the term within the immediate context of ‘Umar's sermon and the broader historical context of the Saqīfah event.

Theological Discourse Analysis (Taḥlīl Kalāmī):

Systematically presenting the theological arguments derived from the report by Imāmī scholars and the counter-arguments developed by Sunnī theologians. This includes a critical evaluation of the logical coherence and textual evidence supporting each position.

This tripartite methodology ensures a comprehensive deconstruction of the report, moving from its foundational text and authenticity to its profound theological ramifications, thereby providing a holistic answer to the research question.

Findings

The research findings are presented in three main sections: the textual basis of the report, its scholarly authenticity, and its semantic and theological implications.

3.1. The Text of the Report

As narrated by Ibn ‘Abbās and recorded in canonical sources, the second caliph, ‘Umar b. al-Khaṭṭāb, delivered a sermon after learning that some companions planned to nominate a successor upon his death in a similar fashion to how Abū Bakr was chosen. He stated: "I have been informed that one of you said, 'If ‘Umar were to die, I would pledge allegiance to so-and-so.' Let no one deceive you by saying that the pledge of allegiance to Abū Bakr was a *faltah* and is now concluded. Indeed, it was a *faltah*, but God averted its evil (waqā Allāh sharrahā)." (al-Bukhārī, *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*, vol. 8, p. 25).

3.2. The Authenticity of the Report

The *khbar al-faltah* is considered highly authentic by Sunnī scholars. Beyond its inclusion in the most authoritative Sunnī ḥadīth collection, *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*, its soundness has been explicitly affirmed by other prominent authorities in the field (e.g., Ibn Ḥibbān, *Ṣaḥīḥ Ibn Ḥibbān*, vol. 2, p. 154).

3.3. Semantic and Theological Implications (Dalālat al-Khabar)

The implications of the report are analyzed through its lexical meaning and the arguments derived from it.

Lexical Analysis of *Faltah*: Lexicographers have defined *faltah* in two contexts:

1. **General Meaning:** Classical linguists, without specific reference to this report, define *faltah* as an event that occurs suddenly, without forethought, planning, or deliberation (al-Farāhīdī, *Kitāb al-Ayn*, vol. 8, p. 122).

2. **Context-Specific Interpretation:** Later scholars, directly addressing ‘Umar's sermon, attempted to mitigate the term's pejorative connotations by aligning its meaning with ‘Umar's subsequent justifications, thereby stripping it of its inherent

blameworthiness (al-Zamakhsharī, *al-Fā`iq fī Gharīb al-Ḥadīth*, vol. 3, p. 50).

Imāmī Arguments for the Illegitimacy of the Caliphate: The report contains several textual indicators (*qarā`in*) used by Imāmī Shī`ī theologians to challenge the consensus (*ijmā`*) claimed at the event of Saqīfah and to question the legitimacy of the outcome:

1. **Disqualification for Leadership:** The very terms used in the report—*faltah* (a rash act), *waqā` Allāh sharrahā* (God averted its evil), `Umar's palpable anger, and his subsequent threat to kill anyone who repeats such an act—collectively imply that the process was flawed and that its protagonist was not qualified through this means.
2. **Negation of Consensus and Consultation:** By definition, a *faltah* is an act undertaken without deliberation or consultation (*mashwarah*). This directly refutes the claim that Abū Bakr's caliphate was the result of a legitimate community consensus.
3. **Admission of No Prior Designation (Naṣṣ) or Merit (Afdaliyyah):** Had there been any form of explicit (*jalī*) or implicit (*khaṭī*) designation from the Prophet, or if the caliphate was justifiable on the basis of Abū Bakr being the "most excellent" of companions, the description of the event as a *faltah* would be incoherent and unacceptable.

Sunnī Justifications and Rebuttals

Sunnī theologians have offered several interpretations to neutralize the report's damaging implications:

1. **Altering the Meaning of *Faltah*:** Some scholars argue that *faltah* simply means "sudden" (*baghtatan* or *fujā`atan*), devoid of negative value (Ibn Abī al-Ḥadīd, *Sharḥ Nahj al-Balāghah*, vol. 2, p. 26).

Rebuttal: This is unconvincing, as a decision of such monumental importance being made "suddenly" is inherently problematic. The fact that `Umar immediately offers a justification confirms the term's negative undertone.

2. **Exonerating Abū Bakr as a Special Case:** Others contend that while such a process is generally invalid, Abū Bakr's unique status and the critical circumstances made his case an exception (al-Bukhārī, *Ṣaḥīḥ*, vol. 8, p. 25).

Rebuttal: This claim is unsubstantiated by any prophetic text (*naṣṣ*) (al-Ījī & al-Jurjānī, *al-Mawāqif*, vol. 8, p. 354). Furthermore, the historical record of disputes among the companions at Saqīfah clearly challenges the notion of Abū Bakr's universally accepted special status (al-`Askarī, *Saqīfah*, vol. 1, p. 131).

3. **Attributing the Language to ‘Umar’s Harsh Temperament:** Ibn Abī al-Ḥadīd suggests that ‘Umar’s harsh language was a product of his well-known brusque nature and not intended as a substantive critique.

Rebuttal: This argument is theologically perilous. If ‘Umar’s temperament was so overpowering as to remove his agency, he would be absolved of religious obligation (*taklīf*). If not, he remains fully responsible for the meaning and consequences of his words (al-Milānī, *Nafāḥāt al-Azhār*, vol. 2, p. 379).

Conclusion

An analysis of the *khābar al-faltah* in the primary sources of both Shīʿī and Sunnī Islam demonstrates its critical importance in the debate over the legitimacy of Abū Bakr’s caliphate. Shīʿī scholarship consistently utilizes this authenticated report to highlight the procedural invalidity and illegitimacy of the leadership selection process at Saqīfah. Conversely, Sunnī theologians have historically engaged in extensive hermeneutical efforts to justify or reinterpret the report. However, these attempts have failed to convincingly resolve the stark contradictions posed by ‘Umar’s own testimony, leaving the *khābar al-faltah* as a persistent and powerful theological challenge to the foundational narrative of the Rashidun Caliphate.

Author Contributions: This is a single-author article.

Data Availability Statement: Not Applicable.

Acknowledgements: No acknowledgements are made.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: No artificial intelligence was used.

انجمن علوم اسلامی حوزه

بررسی خبر فلتة در منابع فریقین

عبدالمجید زهادت ID

استادیار گروه کلام اسلامی، مجتمع حکمت و مطالعات ادیان، جامعه المصطفی العالمیة، قم، ایران. رایانامه: abdolmajid-zahadat@miu.at.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: خبر فلتة، بیعت ابوبکر، سقیفه، فریقین، عمر بن خطاب</p>	<p>خبر فلتة «كَانَتْ بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ فَلْتَةً» که مورد وفاق اهل سنت است و با طرق متعددی نقل شده است، لوازم بین و روشنی دارد که با برخی از باورهای اساسی اهل سنت، مانند مشروعیت خلافت ناشی از جریان سقیفه و نیز استناد آن خلافت به اجماع، ناسازگار است. از این رو، دانشمندان اهل سنت، به‌ویژه متکلمان آنان، تلاش فراوانی برای تأویل این سخن مبذول داشته‌اند. از آنجا که ناهماهنگی و تعارض قول و عمل و تکلف در تأویل و ارتکاب خلاف ظواهر نزد عرف امری پسندیده و قابل قبول نیست، برخی از دانشمندان اهل سنت خود را ناچار به انکار اصل صدور و یا استبعاد آن دیده‌اند. در این نوشتار، لوازم خبر فلتة و پاسخ‌های اهل سنت در این زمینه مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. ضمن این بررسی، معلوم می‌شود که گردانندگان اصلی ماجرای سقیفه و پیروان آن‌ها با اذعان به ناتمام بودن این روش برای تعیین خلیفه، به‌جهت رهایی از لوازم این شیوه، خود را به تکلف انداخته‌اند، اما در این تلاش، موفقیتی کسب نکرده‌اند.</p>

استناد: زهادت، عبدالمجید (۱۴۰۴). بررسی خبر فلتة در منابع فریقین. پژوهشنامه کلام، ۱۲(۱)، ۲۵۱-۲۷۱.

<https://doi.org/10.22034/pke.2025.20355.1954>

© نویسنده(گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیة.

مقدمه

در تاریخ اسلام، یکی از مهم‌ترین و بحث‌برانگیزترین موضوعات، مسئلهٔ خلافت و چگونگی تعیین خلیفه پس از وفات پیامبر اکرم (ص) است. بیعت با ابوبکر به‌عنوان نخستین خلیفهٔ اسلامی، در منابع اهل سنت به‌عنوان یک واقعیت تاریخی پذیرفته شده است. اما خبر فلتنه «كَانَتْ بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ فَلْتَةً» که به‌معنای ناگهانی و شتاب‌زده بودن این بیعت است، با این باور، یعنی توافق بر خلافت ابی‌بکر، ناسازگار است. بسیاری از علمای اهل سنت، به‌دلیل ناهماهنگی‌های موجود در این زمینه، به انکار و یا تأویل و توجیه این خبر پرداخته‌اند. بنابراین، بررسی خبر «كَانَتْ بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ فَلْتَةً» از اهمیت بالایی برخوردار است؛ زیرا این خبر به یکی از حساس‌ترین و بحث‌برانگیزترین وقایع تاریخ اسلام، یعنی چگونگی تعیین خلیفه پس از وفات پیامبر اکرم (ص)، اشاره دارد. این خبر نه‌تنها به شیوهٔ بیعت با ابوبکر نخستین خلیفهٔ مسلمانان می‌پردازد، بلکه به‌طور مستقیم با مباحثی مانند مشروعیت خلافت، اجماع صحابه، و نقش مشورت در تعیین زمامدار مسلمانان مرتبط است. از آنجاکه خبر فلتنه در منابع معتبر اهل سنت نقل شده است، تحلیل و بررسی آن می‌تواند به روشن‌تر شدن دیدگاه‌های فریقین دربارهٔ مشروعیت خلافت ابوبکر و شیوه‌های تعیین خلیفه کمک کند. همچنین، این موضوع از آن جهت حائز اهمیت است که نشان‌دهندهٔ تعارضات و چالش‌های درونی در میان صحابه و نحوهٔ مدیریت انتقال قدرت پس از پیامبر (ص) است که تأثیرات آن تا به امروز در جهان اسلام قابل مشاهده است. در این نوشتار، ضمن بررسی لوازم خبر فلتنه، واکنش‌های مختلف اهل سنت و توجیهات گوناگون نسبت به آن تحلیل و بررسی خواهد شد.

پرسش اصلی مقاله این است که خبر فلتنه چه لوازمی در بحث مشروعیت خلافت ابوبکر دارد و دیدگاه اهل سنت و شیعه در این باره چیست؟

در کتب حدیثی اهل سنت (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۸، ص. ۲۵ و ابن حنبل، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۵۵) و در کتب تاریخی هنگام شرح ماجرای سقیفه و حوادث ارتحال رسول خدا (ص) (طبری، ۱۴۰۳ق، ج. ۲، ص. ۴۴۵؛ ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج. ۳، ص. ۶) به خبر فلتنه پرداخته‌اند و با توجه به تأثیر مستقیم خبر فلتنه بر بحث خلافت و امامت، این خبر در کتب کلامی فریقین به تفصیل آمده است. اما پس از بررسی‌های انجام‌شده، کتاب یا مقالهٔ مستقلی در این موضوع به دست نویسنده نرسیده است.

برای مطالعه و بررسی خبر فلتنه و پیامدهای آن و پاسخ به پرسش اصلی این پژوهش، لازم است در آغاز، نقل‌های گوناگون این خبر را مورد دقت قرار داده، بعد از آن به اعتبارسنجی و سپس به بررسی دلالتی بپردازیم و در بحث دلالتی، توجیهات اهل سنت را بررسی کنیم.

خبر فلتنه در منابع فریقین

عجولانه، ناگهانی و بدون تأمل و مشورت بودن به‌عنوان توصیفی برای چگونگی به خلافت رسیدن ابوبکر، هم در سخن عمر آمده و هم در کلام خود ابوبکر، بلکه در سخن جمعی از صحابه نیز آمده است و حدیث‌شناسان به این مطلب اذعان دارند (ابن حجر، بی‌تا، ج. ۱۲، ص. ۱۲۹)؛ اما آنچه شهرت بیشتری دارد، انتساب این سخن به عمر است.

برای رعایت اختصار، به چند نقل بسنده می‌شود:

۱. به نقل از ابن عباس، بعد از گفت‌وگویی بین بعضی از اصحاب پیرامون خلافت و جانشینی برای بعد از

عمر، وی در ضمن خطابه‌ای می‌گوید:

ثُمَّ إِنَّهُ بَلَغَنِي أَنَّ قَاتِلًا مِنْكُمْ يَقُولُ وَاللَّهِ لَوْ مَاتَ عُمَرُ بَايَعْتُ فَلَانًا فَلَا يَعْتَرِنَ أَمْرًا أَنْ يَقُولَ إِنَّمَا كَانَتْ بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ فِلْتَةً وَتَمَّتْ أَلَا وَإِنَّهَا قَدْ كَانَتْ كَذَلِكَ وَلَكِنَّ اللَّهَ وَقَى شَرَّهَا وَلَيْسَ مِنْكُمْ مَنْ تَقْطَعُ الْأَعْنَاقُ إِلَيْهِ مِثْلُ أَبِي بَكْرٍ مِنْ بَايَعِ رَجُلًا عَنْ غَيْرِ مَشُورَةٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَلَا يُبَايِعُ هُوَ وَلَا أَلَدِي بَايَعَهُ تَبَرَّةً أَنْ يُقْتَلَ. (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۸، ص. ۲۵ و ابن حنبل، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۵۵).

به من خبر داده‌اند که یکی از شما گفته است: اگر عمر بمیرد، با فلانی بیعت می‌کنم. فردی شما را فریب ندهد و بگوید: بیعت با ابوبکر لغزشی بود و تمام شد. بله، آگاه باشید که بیعت با ابوبکر لغزش بود؛ ولیکن خداوند شرش را دفع نمود.

همین خطابه را ابن عمر این‌گونه نقل کرده: «قام خطيبا في الناس فقال: أيها الناس إن بيعة أبي بكر كانت

فلتة وقى الله شرها فمن دعاكم إلى مثلها فاقتلوه» (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۲۹).

۲. بعد از آنکه ناراضیتی برخی از بزرگان اصحاب درباره ماجرای سقیفه به ابوبکر رسید، وی در صد دلجویی برآمده و برای آرام کردن فضا و نرم کردن مخالفان در سخنانی گفت: بیعت من به‌شکل ناگهانی و بدون برنامه‌ریزی رخ داد و خداوند شر آن را دفع کرد. سپس افزود: من از فتنه بیم داشتم. به خدا سوگند هرگز برای این مقام روزی از عمرم حرص نداشتم. مسئولیتی بزرگ بر دوش من نهاده شده که نه توانایی‌اش را دارم و نه از پس آن برمی‌آیم. کاش فردی تواناتر از من در این جایگاه قرار می‌گرفت (جوهری، ۱۴۱۳ق، ص. ۴۶ و ص. ۷۲ و ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۵۰).

۳. سالم بن عبدالله ابن‌عمر از قول وی می‌گوید: «كانت إمارة أبي بكر فلتة وقى الله شرها» (مقریزی،

۱۴۲۰ق، ج. ۱۴، ص. ۵۶۴).

۴. در شرح روایت بخاری از حدیث فلتة، نقل دیگری مورد اشاره قرار گرفته است: هرکس بدون مشورت

به امارتی دعوت شود، برای او روا نیست که آن را بپذیرد (ابن حجر، بی‌تا، ج. ۱۲، ص. ۱۳۶).

۵. ضحاک بن خلیفه ماجرای سقیفه و تبعات آن را نقل کرده و بیعت با خلیفه اول را کار عجولانه و لغزشی

از لغزش‌های دوران جاهلیت شمرده است؛ هرچند تلاش کرده تا بیعت با ابوبکر را منزله از اشکال جلوه دهد

(طبری، ۱۴۰۳ق، ج. ۲، ص. ۴۵۹).

در مصادر امامیه هم به خبر فلتة توجه شده که به چند مورد بسنده می‌شود:

۱. صدوق به‌طور مسند از ابوعبیده حذاء نقل می‌کند:

از امام باقر (ع) شنیدم که فرمود: وقتی مرگ عمر فرا رسید، گفت: به خدا توبه می‌کنم از

برگشتن من از لشکر اسامه و به خدا توبه می‌کنم از آزاد کردن اسیران یمن و به خدا توبه

می‌کنم از چیزی که ما در دل‌های خود پروراندیم، از خدا می‌خواهیم که از آسیب آن ما را

کفایت کند و بیعت با ابوبکر، کاری عجولانه بود. (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق، ص. ۱۷۱)

۲. امیرالمؤمنین (ع)، در ضمن خطابه‌ای با تعریض به خلافت ابوبکر (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۹۸ق، ج. ۹، ص. ۳۱)، فرمود: «وَلَمْ تَكُنْ بِيَعْتِكُمْ إِيَّايَ فَلْتَةً وَ لَيْسَ أَمْرِي وَ أَمْرُكُمْ وَاحِدًا وَ إِنِّي أُرِيدُكُمْ لِلَّهِ وَ أَنْتُمْ تُرِيدُونَنِي لِأَنْفُسِكُمْ» (مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۱، ص. ۲۴۳ و نهج‌البلاغه، خ. ۱۳۶).

حسن بن فرحان مالکی، نویسنده سنی معاصر، فلتة بودن را از بیعت امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع) نفی کرده و گفته است:

بیعت علی برخلاف بیعت ابوبکر، فلتة و بدون تدبیر نبود؛ بلکه مهاجرین و انصار با اختیار خودشان و با اصرار از او درخواست بیعت کردند؛ آن هم بیعتی آشکار در مسجد با حضور جمع و نه در خانه و مخفیانه. این بود که حتی دشمنان علی که با او جنگ کردند مانند اهل صفین و جمل و خوارج نگفته‌اند بیعت با علی فلتة بود. (مالکی، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۴۱)

بررسی سندی خبر فلتة

خبر فلتة از جهت اعتبار نزد دانشمندان اهل سنت در حد قابل قبول است و در کتب معتبر با عبارات گوناگون نقل شده است؛ علاوه بر اینکه به صحت آن نیز تصریح شده است. خبر فلتة را ابن حبان در صحیح ذکر کرده و البانی نیز در حاشیه، آن را صحیح دانسته است (ابن حبان، ۱۴۱۴ق، ج. ۲، ص. ۱۵۴).
بر همین اساس، به خاطر قطعی‌الصدور بودن و تلقی به قبول نزد عموم دانشمندان اهل سنت است که مورد توجه قرار گرفته و با تمام تلاش در صدد تأویل و حمل آن از معنای ظاهر و روشن آن برآمده‌اند؛ گرچه برخی از دانشمندان اهل سنت به خاطر ناتمام بودن تأویلات و توجیهات شارحان، خود را ناچار به انکار اصل صدور دانسته‌اند و یا استبعاد نموده‌اند. اما با نگاه به سخنان آن‌ها روشن می‌شود که تنزل از انکار به استبعاد، خود نوعی از اعتراف ضمنی به صدور تلقی می‌گردد (رک: میلانی، ۱۳۸۶، ج. ۲، ص. ۳۶۵).

استبعاد اهل سنت نسبت به خبر فلتة

برای دانشمندان اهل سنت، تضعیف خلافت ابوبکر به وسیله عمر بسیار بعید و غیرقابل تحمل است و این ناباوری با تعابیر مختلف بیان شده است. باقلانی (د. ۴۰۳ق) در پاسخ به استناد به خبر فلتة برای بی‌اعتباری خلافت ابوبکر می‌گوید:

در هر چیزی تردید داشته باشیم، در این که عمر دیوانه نبوده تردید نداریم. بنابراین نمی‌توانیم بپذیریم عمر با وجود کسب مشروعیت از خلیفه اول آشکارا بر فراز منبر گفته باشد: ألا این بیعة اُبی بکر کانت فلتة وقی الله شرها. و دستور به کشتن هر که این روش را تکرار کند، نمی‌توانیم باور کنیم. (باقلانی، ۱۴۱۴ق، ص. ۴۹۵)

این استبعاد با تعابیر دیگر در سخنان متکلمان بعدی اهل سنت نیز دیده می‌شود (رک: ایچی و جرجانی، ۱۴۱۷ق، ج. ۸، ص. ۳۵۷ و تفتازانی، ۱۴۰۹ق، ج. ۲، ص. ۲۹۳).

رفع استبعاد از خبر فلتة

برای رفع استبعاد از خبر فلتة، تذکر چند مطلب لازم است:

۱. سابقه استبعاد: اظهار تعجب نسبت به مواضع عمر در برابر ابوبکر مطلب تازه‌ای نیست؛ ابن ابی‌الحدید در بیان گفت‌وگوی بین مجالد بن سعید و شعبی و مردی از قبیلهٔ ازد، دربارهٔ کینهٔ عمر نسبت به ابوبکر می‌نویسد: شعبی خندید و گفت: عمر کینهٔ عمیقی از ابوبکر در دل داشت. سپس روی به مرد مذکور کرد و گفت: ای برادر ازدی، پس تو با خبر فلتنه چه می‌کنی؟ آیا هیچ دشمنی را دیده‌ای که نسبت به دشمن در موردی که بخواهد آنچه را او برای خود ساخته است ویران کند و موقعیت او را میان مردم متزلزل سازد، سخنی تندتر و بیشتر از سخن عمر نسبت به ابوبکر بگوید؟ (ابن شاذان، ۱۳۶۳، ص. ۱۳۹ و ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۲۹)

۲. تحقیر ابوبکر در ضمن تحقیر فرزندش: سعید بن جبیر نقل می‌کند که می‌گفته است:

در حضور عبدالله بن عمر سخن از ابوبکر و عمر به میان آمد. مردی گفت: به خدا سوگند آنان، دو خورشید و دو پرتو این امت بودند. ابن عمر گفت: تو چه می‌دانی؟ آن مرد گفت: مگر آن دو با یکدیگر ائتلاف نکردند؟ ابن عمر گفت: گواهی می‌دهم که روزی پیش پدرم بودم و به من دستور داده بود هیچکس را پیش او راه ندهم. در این هنگام عبدالرحمان پسر ابوبکر اجازه خواست که پیش او آید. عمر گفت: حیوانک بدی است، در عین حال همو از پدرش بهتر است. (ابن شاذان، ۱۳۶۳، ص. ۱۳۶ و ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۲۸).

تحقیر ابوبکر به وسیلهٔ عمر در اینجا از سلب صلاحیت او رفع استبعاد می‌کند.

۳. گفت‌وگوی خصوصی با عمر: گفت‌وگوی خصوصی بین مغیره بن شعبه و ابوموسی اشعری با عمر دربارهٔ ابوبکر نیز نارضایتی عمر از خلیفهٔ اول را نشان می‌دهد (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۳۰).

در پایان این بخش برای تکمیل رفع استبعاد، سخن سید مرتضی (د. ۴۳۶ق) در پاسخ کسانی که به دلیل رضایت عمر از خلافت ابوبکر، خبر فلتنه را بعید می‌دانند، شایستهٔ دقت و تأمل می‌دانیم:

چنین نیست که هر کس نسبت به چیزی رضایت داشته باشد، به صحت آن باور داشته باشد. بدون هیچ شکی می‌دانیم که عمر از خلافت ابوبکر راضی بود. اما هر کسی که از چیزی راضی باشد، لزوماً به آن به‌عنوان یک امر دینی و درست اعتقاد ندارد. (سید مرتضی، ۱۴۱۰ق، ج. ۴، ص. ۱۲۶)

بنا بر اعتبار خبر فلتنه در منابع قابل قبول اهل سنت و رفع استبعاد، انکار صدور خبر و حتی عدول از انکار به استبعاد پذیرفتنی نیست.

بررسی دلالتی خبر فلتنه

بعد از بیان نقل‌های گوناگون خبر فلتنه و بررسی سندی آن، نوبت به بررسی دلالتی می‌رسد که در دو عنوان اصلی «فقه الحدیث» و «توجیه اهل سنت» ارائه می‌گردد:

۱- بررسی فقه الحدیثی خبر فلتنه

در فقه الحدیث، ابتدا کلمهٔ اصلی «فلتنه» که نیاز به تبیین و شرح دارد، مورد توجه قرار گرفته و سپس وجه استدلال امامیه به خبر فلتنه و لوازم و پیامدهای آن بیان می‌شود:

الف) معنای فلتنه

سخن اهل لغت درباره فلتنه با ملاحظه توجه به خبر فلتنه و عدم توجه به آن، دو قسم است:
 اول) بدون تعرض به خبر فلتنه: فراهیدی (د. ۱۷۰ق) یکی از قدیمی‌ترین لغت‌شناسان در معنای «الْفَلْتَنَةُ»
 نوشته است:

آخرین روز از ماهی است که بعد از آن ماه حرام می‌آید، مانند آخرین روز از جمادی الاخرة. در
 این روز، فرد ممکن است انتقام خود را بگیرد و گاهی در این زمینه تعلل کند. اگر روز بعد وارد
 ماه حرام شود، انتقام از دست می‌رود و آن روز به نام فلتنه نامیده می‌شود. واژه فلتنه به معنای
 رویدادی است که بدون برنامه‌ریزی یا تدبیر رخ دهد. (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج. ۸، ص. ۱۲۲)
 دیگر لغویون مانند ابن فارس (د. ۳۹۵ق) در معنای فلتنه کلماتی مشابه فراهیدی دارند (ابن فارس، ۱۴۰۴ق،
 ج. ۴، ص. ۴۴۸). با توجه به نیابردن خبر فلتنه، در این گروه هیچ تلاشی برای برداشتن مذمت از معنای فلتنه، یعنی
 کار بدون تدبیر و ناگهانی و عجولانه، نشده است.

دوم) همراه با توضیح خبر فلتنه: نویسندگانی که علاوه بر بیان معنای لغوی فلتنه، خبر فلتنه را متعرض شده‌اند
 و با استفاده از سخن عمر در توجیه آن که در کتب حدیث نقل شده است، سعی کرده‌اند قبح و مذموم بودن را از
 مفهوم فلتنه جدا سازند. در اینجا به سخن زمخشری (د. ۵۳۸ق) در الفائق فی غریب الحدیث بسنده می‌شود: «فَلْتَنَةُ
 أَى فُجَاءَةٍ لِأَنَّهُ لَمْ يُتَنظَرْ بِهَا الْعَوَامُ وَإِنَّمَا ابْتَدَرَهَا أَكْبَرُ الصَّحَابَةِ لَعَلَّمَهُمْ أَنَّهُ لَيْسَ لَهُ مَنَازِعُ وَلَا شَرِيكَ فِي وَجُوبِ
 التَّوَقُّفِ». «فَلْتَنَةُ» یعنی «فُجَاءَةُ» (ناگهانی)؛ چون مردم عادی انتظار آن را نداشتند و بزرگان صحابه چون می‌دانستند
 که هیچ‌کس نمی‌تواند در این زمینه با او رقابت کند، تصمیم گرفتند که پیشقدم شوند. «و قیل: هی آخر لیلۃ من
 الأشهر الحرم و فیها كانوا یختلفون؛ فیقول قوم: هی من الحلّ و قوم من الحرم، فیسارع الموتور إلی دَرَكِ الثَّأْرِ
 غیر متلوم فیکثر الفساد و تُسْفَكُ الدَّمَاءُ». همچنین گفته شده است که «فلتنه» به آخرین شب از ماه‌های حرام اشاره
 دارد. درباره این شب اختلاف وجود داشت؛ برخی آن را جزو ماه‌های حلال و برخی جزو ماه‌های حرام می‌دانستند.
 در این شب، کسی که خونخواه بود، بی‌درنگ اقدام به گرفتن انتقام می‌کرد و در نتیجه، فساد افزایش می‌یافت و
 خون‌ها ریخته می‌شد (زمخشری، ۱۴۱۷ق، ج. ۳، ص. ۵۰).

کتب لغت نیز در توجیه سخن عمر، در فلتنه بودن خلافت ابوبکر، همان روش غریب الحدیث‌نویسان را
 در پیش گرفته‌اند (ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج. ۹، ص. ۴۹۳). نویسندگان کتب شرح حدیث نیز با الهام از توجیه
 خلیفه دوم، بعد از بیان معنای لغوی فلتنه، به قبح‌زدایی پرداخته‌اند (هیشمی، ۱۴۰۸ق، ج. ۶، ص. ۵؛ ابن حجر،
 بی‌تا، ج. ۱۲، ص. ۱۲۹).

اما از دیگر سوی، ادیبان امامیه خود را ملزم به توجیه و تأویل ندیده‌اند؛ مانند طریحی (د. ۱۰۸۵ق) که
 می‌نویسد: «(فلت) مِنْ كَلَامِ عُمَرَ: كَانَتْ بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ فَلْتَةً وَقَى اللَّهُ شَرَّهَا. الْفَلْتَةُ: وَقُوعُ الْأَمْرِ مِنْ غَيْرِ تَدَبُّرٍ وَلَا رُوبَةٍ
 وَ الْفَلْتَةُ: كُلُّ شَيْءٍ يَفْعَلُهُ الْإِنْسَانُ فُجَاءَةً مِنْ غَيْرِ تَدَبُّرٍ وَلَا رُوبَةٍ» (طریحی، ۱۳۷۵، ج. ۲، ص. ۲۱۳؛ رک: مدنی،
 ۱۳۸۴، ج. ۳، ص. ۲۷۳).

ب) دلالت خبر فلتنه بر عدم مشروعیت خلافت

در خبر فلتنه، الفاظ و قرائنی است که برای استدلال امامیه بر عدم صلاحیت و انکار اجماع و توافق بر خلافت ابوبکر قابل استفاده و استظهار است. این قرائن عبارت‌اند از وجوه سه‌گانه‌ای که لازمه غیرقابل انکار خبر فلتنه است.

وجه اول) سلب صلاحیت

الفاظ و قرائن دال بر عدم صلاحیت احراز مقام خلافت برای ابوبکر عبارت‌اند از: ۱. فلتنه؛ ۲. وقی الله شرها؛ ۳. غضب عمر؛ ۴. تهدید به قتل.

فلتنه: همان‌گونه که در تبیین و شرح مفردات گذشت، کلمه فلتنه به‌وضوح نشانگر سلب صلاحیت از ابوبکر است، بلکه به‌خاطر استناد خلافت عمر به استخلاف، مستلزم سلب صلاحیت از عمر هم برای امر خلافت است. حتی خلافت عثمان را که به شورای منصوب عمر مستند است، نیز مخدوش می‌سازد.

وقی الله شرها: این سخن بدون تردید و به‌وضوح، بیعت ناگهانی و عجولانه و بدون تدبیر و مشورت را منشأ شر و فساد، یعنی فتنه و اختلاف در بین امت، می‌داند و این مهم‌ترین پیامد و اثر بیعت فلتنه و بدترین شر حاصل از آن، یعنی افتراق و تشتت در امت اسلامی است که بعد از رسول خدا (ص) ایجاد شد و استمرار یافت. گرچه عمر مدعی است خدا مردم را از شر آن در امان داشته و حفظ نمود؛ اما اثبات این ادعا بر عهده مدعی آن است؛ درحالی‌که حتی منابع قابل قبول اهل سنت بهترین گواه بر فساد در دین و دنیای مردم بعد از رسول خدا (ص) است. در منابع اهل سنت، ماجرای یکی از گفت‌وگوهای رسول خدا (ص) با امیرالمؤمنین (ع) درباره نابسامانی‌های بعد از پیامبر که آن حضرت را به شدت نگران و ناراحت کرده بود، نقل شده است:

حضرت علی (ع) از پیامبر (ص) نقل می‌کند که با ایشان از کنار باغ‌هایی عبور کردند. حضرت علی از زیبایی آن‌ها سخن گفت و پیامبر فرمودند: «در بهشت باغ‌هایی بهتر از این برای تو وجود دارد». از هفت یا نه باغ گذشتند و هر بار این سخنان رد و بدل گردید تا اینکه پیامبر (ص) علی (ع) را به سمت خود کشید و گریست و سبب گریه خود را برای علی (ع) بیان فرمود: «ضعائن فی صدور قوم لن یدوها لک إلا بعدی». کینه‌ها و دشمنی‌هایی در دل برخی از قوم نسبت به تو وجود دارد که تا بعد از من بروز نخواهد کرد. (خطیب البغدادی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۲، ص. ۳۹۴؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۴۲، ص. ۳۲۲)

درباره بی‌اعتنایی به احکام اسلامی و تخلف از احکام شرعی که ناشی از منزوی ساختن هادی الهی است، نیز شواهدی در منابع معتبر اهل سنت آمده است، مانند تذکر ابوسعید خدری به مروان در خصوص احکام نماز عید (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۲، ص. ۴). از زهری هم روایت شده است که گفت: «به خانه انس بن مالک در دمشق رفتم و او در حال گریه بود. گفتم: چه چیزی شما را می‌گریاند؟ گفت: هیچ چیزی از آنچه در دوران پیامبر (ص) بود، نمی‌شناسم مگر این نماز و این نماز هم از دست رفته است» (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۱، ص. ۱۳۴). نظیر این مطلب را بخاری از ابودرداء نقل کرده که تنها چیزی که از دین امت محمد (ص) باقی مانده، آن است که با هم

نماز می‌خوانند (بخاری، ۱۴۰۱ق، ص. ۱۵۹). ضایع شدن سنت رسول خدا (ص) و محرومیت امت از آن در آثار محققان مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است (رک: خلیفات، ۱۴۲۵ق، ص. ۱۲۳).

احتمال دیگر این است که مراد و مقصود گوینده از «وقی الله شرها»، حفظ امت اسلامی از انحراف فکری و عقیدتی نباشد، بلکه ساکت کردن مخالفان به هر وسیله ممکن و قهر و غلبه باشد. این احتمال هم به روشنی با توافق و تراضی اصحاب در مورد خلافت، ناسازگار است.

غضب عمر: بنا بر نقل مصادر قابل قبول اهل سنت مانند صحیح بخاری، در آخرین حج عمر خطاب، در منزل منا، به عمر گزارش دادند که شخصی گفته: اگر عمر مرد، با فلانی بیعت خواهیم کرد؛ نظیر بیعت با ابوبکر. عمر از شنیدن این سخن شدیداً غضبناک شد. اگر بیعت فلتنه پسندیده و قابل قبول بود، غضب خلیفه غیرموجه بود، غضبی همراه با تهدید به قتل. غضبی که باعث شد خلیفه تصمیم بگیرد در اولین فرصت در خطابه‌ای به این گفتار عکس‌العمل شدیدی نشان دهد؛ گرچه به سفارش اطرافیان برای کنترل امور، این خطابه با تأخیر انجام گرفت (رک: بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۸، ص. ۲۵).

منشأ غضب عمر، آگاهی او از گفت‌وگوهایی بین برخی از اصحاب درباره موضوع مهم جانشینی و خلافت و زعامت جامعه اسلامی بعد از فوت عمر بود. گروهی که نسبت به جریان سقیفه منتقد بوده و موضوع جانشینی عمر را پیگیری کرده بودند، در بیشتر منابع اهل سنت معرفی شده‌اند؛ گرچه در سخنان منسوب به عمر، مجمل و مبهم آمده و سهواً یا عمداً از فرد خاصی نام برده نشده است. اما بنا بر نقل برخی از مورخان، گوینده سخن، عمار بن یاسر از هواداران امیرالمؤمنین (ع) بود و آرزوی بیعت با آن حضرت (ع) را داشت (میلانی، ۱۴۲۷ق، ج. ۴، ص. ۱۹۸). از جاحظ نیز نقل شده: «إن الرجل الذی قال: لو قد مات عمر لبایعت فلانا عمار بن یاسر. قال: لو قد مات عمر لبایعت علیا علیه السلام. فهذا القول هو الذی هاج عمر ان خطب بما خطب به» (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۲۵). مطرح کردن خلافت امیرالمؤمنین (ع) در اواخر دوره خلافت عمر و در موسم حج به زبیر هم نسبت داده شده است (ابن حجر، ۱۴۰۸ق، ص. ۳۳۷). به اهل حدیث هم نسبت داده شده است: «إنما كان المعزوم علی بیعته لو مات عمر طلحة ابن عبید الله» (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۲۵).

تهدید به قتل:

(الف) عبارت «و من عاد مثلها فاقتلوه» (ایچی و جرجانی، ۱۴۱۷ق، ج. ۸، ص. ۳۵۸) تعیین اشد مجازات، یعنی قتل، در سخنان عمر، به عنوان کیفر اقدام‌کنندگان به بیعت بدون مشورت، به روشنی و صراحت بر بطلان و عدم اعتبار این روش برای تعیین خلیفه دلالت دارد.

(ب) عبارت «تَغَرَّةً أَنْ يُقْتَلَ»؛ یعنی کسی که چنین کاری انجام دهد، هم خودش و هم شخص بیعت‌شونده را در معرض خطر کشته شدن قرار داده است. شارحان بخاری با توضیح و تبیین این عبارات، به اهمیت مشورت در فرآیند بیعت و خطرات مهمی که بی‌توجهی به این اصل می‌تواند به دنبال داشته باشد، تصریح می‌کنند (رک: ابن حجر، بی‌تا، ج. ۱۲، ص. ۱۳۲ و عینی، بی‌تا، ج. ۲۴، ص. ۱۰).

برای خبر فلتنه در دلالت بر عدم صلاحیت، مؤیداتی وجود دارد که به ذکر یک مورد بسنده می‌شود: ابوبکر از خودش سلب صلاحیت کرده است که به «خبر اقاله» شهرت یافته است. به روایت ابن قتیبه دینوری (د. ۲۶۷ق)، ابوبکر در جمع مردم گفت: «لا حاجة لی فی بیعتکم، أقیلونی بیعتی» (ابن قتیبه، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۲۰).

سخن امیرالمؤمنین (ع) در یکی از فرازهای مهم خطبه شفشقیه «فَيَا عَجَبًا بَيْنَا هُوَ يَسْتَقِيلُهَا فِي حَيَاتِهِ إِذْ عَقَدَهَا لِأَخْرَبَ بَعْدَ وَفَاتِهِ» اشاره به «خبر الاقاله» است. اقاله به معنای درخواست و تقاضای به هم زدن معامله ناشی از پشیمانی است و ابوبکر مکرر در زمان دو سال حکومت خود از مردم درخواست کناره‌گیری از خلافت داشت. یادآوری این نکته لازم است که سلب صلاحیت نسبت به افرادی که در پی ماجرای بیعت ناگهانی و فلته بر اریکه قدرت قرار گرفتند، با استناد به خبر فلته مورد احتجاج امام علی بن موسی الرضا (ع) در مناظره با یحیی بن ضحاک سمرقندی قرار گرفته است (طبرسی، ۱۳۸۶ق، ج. ۲، ص. ۳۳۴).

وجه دوم) انکار اجماع و توافق

فلته به معنای کار ناگهانی و بدون تأمل و تدبیر و مشورت است؛ بنابراین، ادعای اجماع و توافق درباره خلافت ابوبکر که پایه اصلی تفکر اهل سنت می‌باشد، از اساس باطل است.

ابن اثیر (د. ۷۰۶عق) از شارحان حدیث نزد اهل سنت می‌نویسد:

در حدیث عمر آمده است: بیعت با ابوبکر، ناگهانی و بدون تدبیر بود که خداوند شر آن را دفع کرد. منظور از فلتة، خردادی است که به‌طور ناگهانی و بدون اندیشه کافی صورت می‌گیرد. چنین بیعتی زمینه‌ساز برانگیختن فتنه و آشوب است، اما خداوند از آن پیشگیری کرد و مردم را از شر آن حفظ نمود. فلتة به معنای هر عملی است که بدون تأمل و شتاب زده انجام شود و معمولاً برای جلوگیری از پراکندگی امور یا گسترش هرج و مرج صورت می‌گیرد. برخی نیز گفته‌اند که منظور از فلتة، خلصة است؛ یعنی چیزی که به‌طور ناگهانی و مخفیانه ربوده شود. امامت در روز سقیفه به ستمی گرایش داشت که افراد تمایل به تصاحب آن داشتند و همین امر باعث شد که اختلاف و کشمکش زیادی در آن رخ دهد. بنابراین ابوبکر خلافت را به دست نیارده، مگر با بیرون کشیدن آن از دست دیگران. (ابن اثیر، ۱۳۶۴، ج. ۳، ص. ۴۶۷)

علاوه بر معنای فلتة، سخن دیگر عمر به روشنی و صراحت، توافق و تراضی را انکار می‌کند و با ادعای اجماع ناسازگار است: «فَكُنَّ اللَّغَطُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ حَتَّى فَرَّقَتْ (تخوفت) مِنَ الْاِخْتِلَافِ فَعَلَتْ: اِبْسَطُ يَدِكَ يَا أَبَا بَكْرٍ فَبَسَطَ يَدَهُ فَبَايَعْتَهُ وَبَايَعَهُ الْمُهَاجِرُونَ ثُمَّ بَايَعْتَهُ الْاَنْصَارُ» (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۸، ص. ۲۷). سروصدا و اختلافات بسیار شد و صداها بلند گردید، تا جایی که از شدت اختلاف بیمناک شدم. پس گفتم: دست را دراز کن ای ابوبکر! او دست خود را دراز کرد و من با او بیعت کردم. سپس مهاجران بیعت کردند و پس از آن انصار نیز بیعت نمودند. از شواهد دیگر بر عدم توافق بر خلافت ابوبکر، مخالفت افراد شاخص و تأثیرگذاری مانند بزرگ قبیله خزرج، سعد بن عبادة، با خلافت ابوبکر است تا جایی که با برخورد شدید عمر مواجه شد. وی می‌گوید: «ما بر سعد بن عبادة هجوم بردیم. کسی گفت: سعد بن عبادة را کشتید! من گفتم: خدا سعد بن عبادة را بکشد». به نقل طبرسی، عمر نسبت نفاق به سعد بن عبادة داده است: «فَقَالَ عُمَرُ: قَتَلَهُ اللَّهُ إِنَّهُ مَنَافِقٌ» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۲، ص. ۴۵۹).

بنا بر شهادت تاریخ قطعی و مسلم مورد قبول فریقین، در سقیفه بنی‌ساعده تعداد اندکی از صحابه گرد آمده بودند و علاوه بر عدم حضور اهل بیت گرامی نبی اکرم (ص) و سایر بنی‌هاشم، بزرگان اصحاب مانند سلمان

و ابوذر و مقداد و عمار در سقیفه حضور نداشتند؛ بلکه به‌طور مستمر مخالفت خود را آشکار می‌ساختند (عسکری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱، ص. ۱۳۱).

وجه سوم) اقرار به عدم نص جلی و خفی و حتی تلمیح و عدم افضلیت

یکی از لوازم خبر فلته و ناگهانی بودن خلافت، اقرار به عدم نص است؛ زیرا اگر نص جلی و یا خفی و حتی اشاره‌ای از سوی رسول خدا درباره خلافت ابوبکر رسیده بود و یا خلافت او می‌توانست به افضلیت مستند باشد، توصیف به فلته بودن غیرقابل قبول بود. این استدلال و استفاده از خبر فلته در رد جاحظ به‌وضوح دیده می‌شود (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۱۳، ص. ۲۲۴).

۲. توجیه اهل سنت و پاسخ امامیه

قطعی‌الصدور بودن خبر فلته و دلالت واضح و روشن این خبر بر مذمت شیوه به خلافت رسیدن ابوبکر، دانشمندان اهل سنت را علاوه بر انکار و یا استبعاد صدور که قبلاً گذشت، وادار به توجیه و تأویل کرده است. در اینجا، این توجیها را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

توجیه اول) تصرف در معنای فلته

نویسندگان اهل سنت گاهی، برای برطرف ساختن مذمت فلته، آن را به معنای «بغته» و «فجاءه» گرفته‌اند تا جایی که آن‌ها تصریح کرده‌اند که فلته لغزش و گناه نیست. ابن ابی‌الحدید، یکی از سخنگویان جریان اعتزال، در شرح نهج‌البلاغه می‌نویسد: «مردم درباره حدیث الفلتة زیاد سخن گفته‌اند و علما در این زمینه توضیح داده‌اند. شیخ ما ابوعلی گفته است: فلتة به معنای خطا و اشتباه نیست، بلکه به معنای اتفاق ناگهانی و بی‌فکر است که بدون مشورت و تدبیر پیش می‌آید». ابن ابی‌الحدید می‌افزاید:

قاضی القضاة گفته است: آیا کسی در بزرگداشت عمر نسبت به ابوبکر و اطاعت او از وی شک دارد؟ این امر به‌طور قطعی از حال عمر روشن است؛ او ابوبکر را بزرگ می‌داشت، به امامت او اعتقاد داشت، از بیعت او راضی بود و در ستایش از او سخن می‌گفت. پس چگونه ممکن است چیزی که به‌طور قطعی معلوم است، به دلیل گفتاری که احتمال دارد و دارای چندین معنا و تأویل است رها شود؟ چگونه می‌توان این لفظ را از عمر بر ذم، اشتباه یا سخن بد حمل کرد؟ (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج. ۲، ص. ۲۶)

در پاسخ می‌توان گفت: حتی بدون قراین هم تصمیم ناگهانی، خود به‌نوعی مذموم است؛ به همین دلیل است که بلافاصله بعد از کلمه «بغته» و «فجاءه»، عذر عمر را ذکر کرده‌اند؛ مانند زمخشری (د. ۵۳۸ق) که می‌گوید: «فَلْتَةُ أَيْ فُجَاءَةٌ لِأَنَّهُ لَمْ يَنْتَظِرْ بِهَا الْعَوَامُ وَإِنَّمَا ابْتَدَرَهَا أَكْبَرُ الصَّحَابَةِ لِعَلْمِهِمْ أَنَّهُ لَيْسَ لَهُ مَنَازِعٌ وَلَا شَرِيكَ فِي وَجُوبِ التَّقَدُّمِ» (زمخشری، ۱۴۱۷ق، ج. ۳، ص. ۵۰).

اما قرائن لفظیه، مانند «وقی الله المسلمین شرها» و «تغرة أن یقتلا»، به‌وضوح مراد از کلمه فلته را بیان می‌کند و جایی برای توجیه و صرف کلام از ظهور در مذمت باقی نمی‌ماند. و تأویل این سخن و دور کردن آن از ظاهرش مخالف با حجیت ظهور است و اگر حجیت ظاهر نبود، هر ملحدی می‌توانست از ظاهر کلامش عذر

بخواهد تا از هر مؤاخذه و مجازاتی رهایی یابد. اما ادعای «فَعَصَمَ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ وَوَقَى» قابل اثبات نیست؛ بلکه شواهد قطعی برخلاف آن گواهی می‌دهد.

توجیه دوم) تنزیه ابوبکر

از آنجاکه مذمت قابل تفکیک از معنای فلتة نیست، برخی در صدد برآمده‌اند تا با توجیهاات متعددی مذمت را از بیعت ابوبکر برطرف سازند و در واقع ابوبکر را از یک قاعده کلی استثنا کنند. از جمله این گونه توجیهاات می‌توان موارد زیر را نام برد:

۱. تدبیر به خاطر ضرورت و شرایط خاص: به نقل بخاری، عمر در تبیین ماجرای سقیفه گفت:

به خدا سوگند، ما در میان آنچه در آن حضور داشتیم، چیزی قوی‌تر از بیعت با ابوبکر نیافتیم. ترسیدیم که اگر از قوم جدا شویم و بیعتی انجام نشده باشد، آنان بعد از ما با کسی از میان خودشان بیعت کنند. در آن صورت یا باید با آنان بر چیزی که نمی‌پذیریم بیعت کنیم، یا با آنان مخالفت کنیم که این باعث فساد خواهد شد. (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۸، ص. ۲۸)

ابن حجر در شرح بخاری با بیان مضرات بیعت ناگهانی و بدون مشورت، جلوگیری از تشتت و به قدرت رسیدن افراد نالایق را از فواید بیعت ناگهانی با ابوبکر برشمرده است (رک: ابن حجر، بی تا، ج. ۱۲، ص. ۱۳۲). پاسخ این توجیه روشن است؛ زیرا رسول خدا (ص) برای بعد از خود تدبیر لازم را انجام داده بود تا امت بعد از او در اختلاف و تشتت گرفتار نشوند.

۲. ویژگی‌های شخصی ابوبکر: عمر بیعت فلتة را ممنوع اعلام کرد و در توجیه بیعت ناگهانی و بدون مشورت، جایگاه و موقعیت شخصی و بی‌بدیل ابوبکر را مطرح نمود: «وَلَيْسَ فِيكُمْ مَنْ تَقَطَّعَ إِلَيْهِ الْأَعْنَاقُ مِثْلَ أَبِي بَكْرٍ» (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج. ۸، ص. ۲۵). دانشمندان اهل سنت نیز با الهام از عمر بیعت با ابوبکر را با استناد به جایگاه ویژه برای ابوبکر توجیه کرده‌اند (رک: زمخشری، ۱۴۱۷ق، ج. ۳، ص. ۵۰). در توجیه اقدام عمر برای به خلافت رساندن ابوبکر، به افضلیت استناد شده است (باقلانی، ۱۴۱۴ق، ص. ۴۹۵). حتی برای توجیه خبر فلتة به جایگاه ویژه او از جهت افضلیت و دلالت نصوص تمسک شده است (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج. ۵، ص. ۴۷۷).

پاسخ آن است که هیچ نصی از رسول الله (ص) درباره خلافت ابوبکر وجود ندارد و به این مطلب بزرگان علمای اهل سنت نیز تصریح کرده‌اند (ایبجی و جرجانی، ۱۴۱۷ق، ج. ۸، ص. ۳۵۴)؛ بلکه به جمهور هم نسبت داده‌اند. به عنوان مثال، تفتازانی می‌نویسد: «الجمهور على أنه صلى الله عليه وسلم لم ينص على إمام». وی آنگاه قول به نص خفی و جلی برای ابوبکر را با «قیل» مطرح کرده است که اشعار به تضعیف دارد (تفتازانی، ۱۴۰۹ق، ج. ۵، ص. ۲۵۸). ادعای موقعیت ویژه ابوبکر در بین اصحاب نیز با مراجعه به گفت‌وگوها و نزاع‌های بین آن‌ها در سقیفه برای تعیین خلیفه و اعتراضات بعد از آن، به وضوح قابل خدشه می‌باشد (عسکری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱، ص. ۱۳۱).

توجیه سوم) زبان تند عمر

ابن ابی‌الحدید دلالت خبر فلتة را بر مذمت و قدح می‌پذیرد و تلاش متکلمان بر توجیه و تأویل الفاظ آن را ناکام می‌داند؛ اما در عین حال خبر فلتة را منافی با مشروعیت خلافت عمر و ابوبکر نمی‌داند. وی صدور این الفاظ را ناشی از خلق و خوی عمر می‌داند؛ یعنی به کارگیری این الفاظ غیرمحترمانه و سخیف نسبت به رسول

خدا (ص)، امری خارج از اختیار او بوده و قصد سوء نداشته است. وی برای رفع استبعاد به سخنان تند عمر درباره رسول خدا (ص) به مواردی استشهاد می‌نماید؛ مانند اعتراض به صلح حدیبیه و جمله «إن الرجل ليهجر» (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷ق، ج. ۲، ص. ۲۷).

در پاسخ، به ابن ابی‌الحدید گفته می‌شود: اگر تندخویی عمر به معنای سلب اختیار از او باشد، به طوری که تکلیف از او برداشته شود، این حرف به این معناست که وی از زمره عقلاء خارج است و سخنانش برای پیروان او قابل التزام نیست. اما اگر به معنای غلبه هوی باشد و نه سلب اختیار و رفع تکلیف، با این بیان نمی‌تواند از او رفع مسئولیت کند و باید تبعات سخنانش را بپذیرد. در غیر این صورت، باید به بهانه غلبه هوی، هر خطاکار و گناهکاری را تبرئه کرد. در هر دو فرض، صلاحیت چنین فردی برای امامت و جانشینی رسول خدا (ص) که اسوه و الگوی امت بود، مورد خدشه قرار می‌گیرد (رک: میلانی، ۱۴۱۸ق، ج. ۲، ص. ۳۷۹). بنابراین، توجیه ابن ابی‌الحدید لازمه قبح عمر می‌شود که ابن ابی‌الحدید خود را ملتزم به آن نمی‌داند.

نتیجه‌گیری

بررسی خبر فلتنه «كَانَتْ بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ فَلْتَةً» در منابع فریقین نشان می‌دهد که این خبر از جایگاه ویژه‌ای در مباحث مربوط به مشروعیت خلافت ابوبکر برخوردار است. این حدیث که در منابع معتبر اهل سنت نقل شده است، به ناگهانی و شتاب‌زده بودن بیعت با ابوبکر تصریح دارد و با برخی از باورهای اساسی اهل سنت، مانند مشروعیت خلافت ناشی از جریان سقیفه و استناد آن به اجماع، ناسازگار است. دانشمندان اهل سنت، به‌ویژه متکلمان، تلاش‌های فراوانی برای تأویل و توجیه این حدیث انجام داده‌اند، اما این تلاش‌ها نتوانسته است تناقضات موجود را برطرف سازد.

از سوی دیگر، شیعه با استناد به این خبر، بر ناکارآمدی و عدم مشروعیت شیوه تعیین خلیفه در سقیفه تأکید کرده است. خبر فلتنه نشان می‌دهد که بیعت با ابوبکر بدون مشورت و برنامه‌ریزی قبلی انجام شده و این امر با شیوه صحیح تعیین و معرفی خلیفه در تضاد و زمینه‌ساز فتنه و اختلاف در میان امت اسلامی بوده است.

منابع

- ابن أبی الحدید، عبدالحمید. (۱۳۷۸ق). شرح نهج البلاغة. (محمد أبو الفضل، محقق). دار إحياء الكتب. ابن اثیر، مبارک. (۱۳۶۴). النهاية. (طاهر أحمد، محقق). إسماعیلیان.
- ابن بابویه صدوق، محمد. (۱۴۰۳ق). الخصال. (علی اکبر غفاری، محقق). دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن تیمیه، أحمد. (۱۴۰۶ق). منهاج السنة. (محمد رشاد سالم، محقق). مؤسسة قرطبة.
- ابن حبان بستی، محمد. (۱۴۱۴ق). صحیح ابن حبان. (شعب ارنووط، محقق). مؤسسة الرسالة.
- ابن حجر عسقلانی، احمد. (۱۴۰۸ق). مقدمة فتح الباری. دار إحياء التراث العربی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد. (بی تا). فتح الباری. (افست چاپ دوم). دار المعرفة للطباعة.
- ابن حنبل، احمد. (بی تا). مسند احمد. دار صادر.
- ابن سیده، علی. (۱۴۲۱ق). المحکم و المحيط. (عبد الحمید هنداوی، محقق). دار الكتب العلمية.
- ابن شاذان الأزدي، فضل. (۱۳۶۳). الايضاح. (محدث ارموی، محقق). مؤسسة التاريخ العربی.
- ابن عساکر، علی. (۱۴۱۵ق). تاریخ مدينة دمشق. (علی شیری، محقق). دار الفكر.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. (عبد السلام محمد هارون، محقق). مكتبة الاعلام الاسلامی.
- ابن قتیبه دینوری. (بی تا). الامامه و السیاسة. (طه زینی، محقق). مؤسسه حلبی.
- ابجی، عضد الدین، و جرجانی، علی. (۱۴۱۷ق). شرح المواقف فی علم الکلام. دار الجیل.
- باقلانی، ابو بکر. (۱۴۱۴ق). تمهید الأوائیل. (أحمد حیدر، محقق). مؤسسة الكتب الثقافية.
- بخاری، محمد. (۱۴۰۱ق). صحیح البخاری. (افست). دار الفكر للطباعة.
- فتنازانی، سعد الدین. (۱۴۰۹ق). شرح المقاصد. قم: الشریف الرضی.
- جوهری، احمد. (۱۴۰۱ق). السقیفة وفدک. (محمد هادی الأمینی، محقق). شركة الكتبی للطباعة والنشر.
- خطیب بغدادی، ابوبکر. (۱۴۱۷ق). تاریخ بغداد. (مصطفی عبد القادر، محقق). دار الكتب العلمية.
- خلیفات، مروان. (۱۴۲۴ق). و رکت السفینه. مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه.
- ذهبی، محمد. (۱۴۰۷ق). تاریخ الاسلام. (عبد السلام تدمری، محقق). دار الكتب عربی.
- زمخشری، محمود. (۱۴۱۷ق). الفائق فی غریب الحدیث. دار الكتب العلمية.
- سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۱۰ق). الشافی فی الامامة. مؤسسة الصادق.
- طبرسی، احمد. (۱۳۸۶ق). الاحتجاج. (محمد باقر الخراسان، محقق). دار النعمان.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۳ق). تاریخ الملوک والامم. (نخبة من العلماء، محققان). مؤسسة أعلمی.
- طریحی، فخر الدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. (سید احمد حسینی، محقق). کتابفروشی مرتضوی.
- عسکری، سید مرتضی. (۱۴۱۰ق). معالم المدرستین. مؤسسه نعمان.
- عینی، بدر الدین. (بی تا). عمدة القاری. دار إحياء التراث.
- فراهیدی، خلیل. (۱۴۱۰ق). کتاب العین (چاپ دوم). (مهدي المخزومي و إبراهيم السامرائي، محققان). مؤسسة دار الهجرة.
- مالکی، حسن فرحان. (۱۴۱۸ق). نحو إنفاذ التاريخ الاسلامی. مؤسسه بمامه.
- مدنی، سید علی خان. (۱۳۸۴). الطراز الأول والکناز لما علیه من لغة العرب المعول. مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
- مفید، محمد. (۱۴۱۳ق). الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

- مقریزی، احمد بن علی. (١٤٢٠ق). *إمتاع الأسماع*. (محمد عبد الحمید النمیسى، محقق). دار الکتب العلمیة. میلانی، سید علی. (١٤١٨ق). *شرح منہاج الکرامۃ فی معرفۃ الامامۃ*. مؤسسہ دار الحجرہ. میلانی، سید علی. (١٤٢٧ق). *تشبیہ المراجعات و تقنید المکابرات* (چاپ چہارم). مرکز الحقایق الاسلامیہ. ہیشمی، نور الدین. (١٤٠٨ق). *مجمع الزوائد*. دار الکتب العلمیہ.

References

- Ibn Abī al-Ḥadīd, ‘Abd al-Ḥamīd. (1378 AH / 1959 AD). *Sharḥ Nahj al-Balāghah* [Commentary on Nahj al-Balāghah]. Edited by Muḥammad Abū al-Faql. Dār Iḥyā’ al-Kutub.
- Ibn Athīr, Mubārak. (1364 Sh. / 1985 AD). *Al-Nihāyah* [The End]. Edited by Ṭāhir Aḥmad. Ismā‘īliyyān. (in Persian)
- Ibn Bābawayh al-Ṣadūq, Muḥammad. (1403 AH / 1983 AD). *Al-Khiṣāl* [The Traits]. Edited by ‘Alī Akbar Ghafārī. Daftar Intishārāt Islāmī Jāmi‘at al-Mudarrisīn Ḥawzah ‘Ilmiyyah Qom. (in Persian)
- Ibn Taymiyya, Aḥmad. (1406 AH / 1986 AD). *Minhāj al-Sunnah* [The Path of the Sunnah]. Edited by Muḥammad Rashād Sālim. Mu‘assasat Qurṭubah.
- Ibn Ḥibbān al-Bustī, Muḥammad. (1414 AH / 1993 AD). *Ṣaḥīḥ Ibn Ḥibbān* [The Authentic Collection of Ibn Ḥibbān]. Edited by Shu‘ayb Arnūṭ. Mu‘assasat al-Risālah.
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad. (1408 AH / 1988 AD). *Muqaddimah Faṭḥ al-Bārī* [Introduction to the Victory of the Creator]. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad. (n.d.). *Faṭḥ al-Bārī* [The Victory of the Creator]. (2nd edition, offset printing). Dār al-Ma‘rifah li al-Ṭibā‘ah.
- Ibn Ḥanbal, Aḥmad. (n.d.). *Musnad Aḥmad*. Dār Ṣādir.
- Ibn Saydah, ‘Alī. (1421 AH / 2000 AD). *Al-Muḥkam wa al-Muḥīt* [The Firm and the Comprehensive]. Edited by ‘Abd al-Ḥamīd Hindāwī. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Ibn Shādhān al-Azdī, Faḍl. (1363 Sh. / 1984 AD). *Al-Iydāh* [The Clarification]. Edited by Muḥaddith Armawī. Mu‘assasat al-Tārīkh al-‘Arabī. (in Persian)
- Ibn ‘Asākir, ‘Alī. (1415 AH / 1994 AD). *Tārīkh Madīnat Dimashq* [History of the City of Damascus]. Edited by ‘Alī Shīrī. Dār al-Fikr.
- Ibn Fāris, Aḥmad. (1404 AH / 1984 AD). *Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah* [Lexicon of the Measures of Language]. Edited by ‘Abd al-Salām Muḥammad Hārūn. Maktabat al-‘Ilām al-Islāmī.
- Ibn Qutaybah Dīnawarī. (n.d.). *Al-Imāmah wa al-Siyāsah* [Leadership and Politics]. Edited by Ṭaha Zaynī. Mu‘assasah Ḥalabī. (in Persian)
- ‘Ijī, ‘Uṣd al-Dīn, and Jirjānī, ‘Alī. (1417 AH / 1997 AD). *Sharḥ al-Mawāqif fi ‘Ilm al-Kalām* [Explanation of the Positions in Theology]. Dār al-Jil.
- Bāqlānī, Abū Bakr. (1414 AH / 1993 AD). *Tamhīd al-Awā‘il* [Introduction to the Beginnings]. Edited by Aḥmad Ḥaydar. Mu‘assasat al-Kutub al-Thaqāfiyyah.
- Al-Bukhārī, Muḥammad. (1401 AH / 1981 AD). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. (Offset). Dār al-Fikr.
- Taftāzānī, Sa‘d al-Dīn. (1409 AH / 1989 AD). *Sharḥ al-Maqāṣid* [Explanation of Objectives]. Qom: al-Sharīf al-Raḍī.
- Jawharī, Aḥmad. (1401 AH / 1981 AD). *Al-Saqīfah wa Fāḍak* [The Saqifah and Fāḍak]. Edited by Muḥammad Hādī al-Amīnī. Sharikat al-Kutubī li al-Ṭibā‘ah wa al-Nashr.

- Khaṭīb al-Baghdādī, Abū Bakr. (1417 AH / 1997 AD). *Tārīkh Baghdād* [History of Baghdad]. Edited by Muṣṭafā ‘Abd al-Qādir. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Khalīfāt, Marwān. (1424 AH / 2003 AD). *Wa Rukibat al-Safīnah* [And the Ship was Mounted]. Markaz al-Ghadīr li al-Dirāsāt al-Islāmiyyah.
- Dhahabī, Muḥammad. (1407 AH / 1987 AD). *Tārīkh al-Islām* [History of Islam]. Edited by ‘Abd al-Salām Tadmurī. Dār al-Kutub al-‘Arabī.
- Zamakhsharī, Maḥmūd. (1417 AH / 1997 AD). *Al-Fā’iq fī Gharīb al-Hadīth* [The Distinguished in the Difficult Terms of Hadīth]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Sayyid Murtaḍā, ‘Alī ibn Ḥusayn. (1410 AH / 1990 AD). *Al-Shāfi’ fī al-Imāmah* [The Healer in Leadership]. Mu’assasat al-Ṣādiq.
- Ṭabarsī, Aḥmad. (1386 AH / 1966 AD). *Al-Iḥtijāj*. Edited by Muḥammad Bāqir al-Kharsān. Dār al-Numān.
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1403 AH / 1983 AD). *Tārīkh al-Mulūk wa al-Umam* [History of Kings and Nations]. Edited by a group of scholars. Mu’assasat ‘Ilmī.
- Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn. (1375 Sh. / 1996 AD). *Majma’ al-Baḥrayn*. Edited by Sayyid Aḥmad Ḥusaynī. Kitābforūshī Murtawī. (in Persian)
- ‘Askarī, Sayyid Murtaḍā. (1410 AH / 1990 AD). *Ma’ālim al-Madrasatayn* [Landmarks of the Two Schools]. Mu’assasat Nu’mān.
- ‘Aynī, Badr al-Dīn. (n.d.). *Umdat al-Qārī* [Reliance of the Reader]. Dār Ihyā’ al-Turāth.
- Farāhīdī, Khalīl. (1410 AH / 1990 AD). *Kitāb al-‘Ayn* (2nd ed.). Edited by Maḥdī al-Makhzūmī and Ibrāhīm al-Sāmīrā’ī. Mu’assasat Dār al-Hijrah.
- Mālikī, Ḥasan Farḥān. (1418 AH / 1997 AD). *Naḥw Inqādh al-Tārīkh al-Islāmī* [Towards the Rescue of Islamic History]. Mu’assasah Yamamah.
- Madānī, Sayyid ‘Alī Khān. (1384 Sh. / 2005 AD). *Al-Ṭirāz al-Awwal wa al-Kināz limā ‘Alayhi min Lughat al-‘Arab al-Mu’awwāl* [The First Heirloom and the Treasure for What It Has from the Language of the Reliable Arabs]. Mu’assasat Āl al-Bayt ‘Alayhum al-Salām. (in Persian)
- Mufīd, Muḥammad. (1413 AH / 1993 AD). *Al-Irshād fī Ma’rifat Ḥujaj Allāh ‘alā ‘Ibād* [The Guidance in Knowing God’s Proofs over the Servants]. Shaykh Mufīd Congress.
- Maqrīzī, Aḥmad ibn ‘Alī. (1420 AH / 1999 AD). *Imtā’ al-Asmā’* [Pleasure of the Ears]. Edited by Muḥammad ‘Abd al-Ḥamīd al-Namīsī. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Mīlānī, Sayyid ‘Alī. (1418 AH / 1997 AD). *Sharḥ Minhāj al-Karāmah fī Ma’rifat al-Imāmah* [Commentary on the Path of Nobility in Knowledge of Imamate]. Mu’assasah Dār al-Hijrah.
- Mīlānī, Sayyid ‘Alī. (1427 AH / 2006 AD). *Tashdīd al-Murāja’āt wa Tafdīn al-Mukābirāt* (4th ed.). Markaz al-Ḥaqā’iq al-Islāmiyyah.
- Haithamī, Nūr al-Dīn. (1408 AH / 1987 AD). *Majma’ al-Zawā’id* [The Assembly of Additions]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.